

‘Nationale filologieën’ en het historisch onderzoek naar disciplinevorming in de geesteswetenschappen

Een verkenning

GERT-JAN JOHANNES*

Inleiding

De klassieke wetenschapsgeschiedenis was geneigd de wetenschappelijke disciplines te presenteren als een soort van *natural kinds*.¹ Daartegenover benadrukt de nieuwere wetenschapsgeschiedenis van de afgelopen decennia het contingente, historisch gegroeide en veranderlijke karakter van disciplines. In de woorden van Robert Kohler: ‘They are creatures of history and reflect human habits and preferences, not a fixed order of nature.’² De identiteit van een discipline, zo merkte Rein de Wilde al op in zijn dissertatie over disciplinevorming in de sociologie, is ‘geen van buiten opgelegd gegeven, maar iets wat door haar leden in de omgang met het verleden en met tijdgenoten verworven wordt’.³ Disciplines zijn actief door de betrokkenen geconstrueerde maaksels. Dat het constructiewerk gebeurt in wisselwerking ‘met het verleden en met tijdgenoten’, impliceert onder meer dat we de kring van relevante betrokkenen mede buiten de discipline zelf moeten zoeken.

De zojuist geschetste opvatting is gemeengoed geworden binnen de wetenschapsgeschiedenis en wordt soms zelfs als *Binsenwahrheit* beschouwd. Opmerkelijk is echter dat men lang niet altijd de consequenties hieruit trekt. Met name zien we dit in de definities – vooral door meer sociologisch georiënteerde onderzoekers opgesteld – van wat disciplines zijn. Zo omschrijft Rudolf Stichweh disciplines aan de hand van vijf elementen.⁴ Het gaat hier (in mijn vertaling) ten eerste om een ‘voldoende homogeen communicatieverband tussen onderzoekers (*scientific community*)’. Vervolgens dient er volgens hem sprake te zijn van ‘een corpus van wetenschappelijke kennis dat in leerboeken vertegenwoordigd is en dat zich, met andere woorden, kenmerkt door codificering, gemeenschappelijke acceptatie en principiële leerbaarheid’. Een derde aspect betreft ‘een aantal vraagstellingen die op dit moment nog problematisch zijn’. Een ‘set’ van onderzoeksmethoden en paradigmatische probleemoplossingen zou eveneens tot de typerende kenmerken behoren. En tenslotte zouden disciplines herkenbaar zijn aan ‘een discipline-specifieke carrièrestructuur en geïnstitutionaliseerde socialiseringsprocessen, die tot doel hebben de selectie en “indoctrinatie” van volgende generaties [de *Nachwuchs*] te regelen’.

* Gert-Jan Johannes, Universiteit Utrecht, Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur.

1 P.T. Manicas, ‘The Social Science Disciplines’, in: P. Wagner e.a. (red.), *Discourses on Society. The Shaping of the Social Science Disciplines* (Dordrecht 1991) 45; De Wilde, *Discipline en legende* (Maastricht 1992) 12.

2 R.E. Kohler, ‘Introduction. On Discipline History’, in: Idem, *From Medical Chemistry to Biochemistry* (Cambridge etc. 1982) 1.

3 De Wilde, *Discipline en legende* (n. 1) 12.

4 R. Stichweh, *Wissenschaft, Universität, Professionen. Soziologische Analysen* (Frankfurt am Main 1994) 17.

In deze benadering vallen een paar dingen op. Ten eerste is dat de vrijwel exclusieve nadruk op wetenschappelijk onderzoek. Weliswaar is het wetenschappelijk *onderwijs* natuurlijk impliciet aanwezig, via de gedachte dat er een corpus van wetenschappelijke kennis in (academische) leerboeken moet zijn en dat er 'geinstitutionaliseerde socialiseringsprocessen' plaatsvinden. Maar in de praktijk beperkt de analyse zich toch gewoonlijk tot de opleidingen tot *onderzoeker*; de gemiddelde student wordt niet echt tot de *scientific community* gerekend. Het *buiten-universitaire onderwijs* valt zelfs dikwijls geheel buiten beeld, en hetzelfde geldt voor alle niet op wetenschappelijk onderzoek gerichte *beroepsmogelijkheden*. Een tweede opvallend punt is de sterke nadruk op termen als 'homogeen', 'gemeenschappelijk', 'set', 'community', etc. De discipline lijkt hier te bestaan uit niet meer dan een in zichzelf besloten gemeenschap van onderzoekers. Ze vinden elkaar in gemeenschappelijke vraagstellingen en onderzoeksmethoden, weten hun gebied af te schermen van andere terreinen, en verzorgen autonoom hun eigen *Nachwuchs*.

Veel andere definities en heel wat onderzoekingen naar disciplinevorming vertonen een vergelijkbaar beeld.⁵ De auteurs zijn in principe wel degelijk van mening dat disciplines geen *natural kinds* zijn. De definities die ze geven, sluiten echter niet goed bij deze algemene gedachte aan en plaatsen de werkelijk historische en politieke dimensies weer buiten beeld, voor zover het althans gaat om alles wat niet rechtstreeks behoort tot de opvolging van verschillende generaties onderzoekers. De disciplines die ze beschrijven zijn gewoonlijk dan ook niet zozeer de klassieke disciplines van de negentiende en twintigste eeuw, maar veeleer de kleinste eenheden daarbinnen: onderzoeksgroepen waarin een grote mate van consensus over vraagstellingen en methoden heerst, gemeenschappen die min of meer autonoom opereren (en die tegenwoordig trouwens vaak *interdisciplinair* zijn).

Resultaat is een veelheid aan publicaties die de wereld van de wetenschap beschrijven als een politieke arena waarin *boundary work* en *demarcation* aan de orde van de dag zijn. Bij nadere beschouwing blijkt dan echter dat het de auteurs eerder gaat om een soort strategische 'kantoorpolitiek' op het niveau van de universitaire vakgroep, dan om een analyse van de maatschappelijke factoren die van invloed zijn op disciplinevorming. Een recent artikel over disciplinevorming stelt zelfs dat elke discipline dezelfde vier fasen van opkomst en verval doorloopt.⁶ Kennis daarvan kan volgens de auteur onder meer handig zijn voor jonge wetenschappers, die op deze wijze kunnen bepalen of het nog wel de moeite waard is 'in te stappen' in een bepaalde discipline. Oorlogen, politieke onderdrukking, culturele vooroordelen, machtsstrijd binnen de wetenschappelijke gemeenschap, financieringsvoorwaarden – het zijn allemaal factoren die niet meer dan 'tijdelijke afwijkingen' van de 'natuurlijke', evolutionaire ontwikkelingsstadia van een discipline kunnen veroorzaken.

5 Zo noemt H. Laitko, samengevat, de volgende kenmerken: 1. kennis over een onderwerp in reproduceerbare, openbaar toegankelijke vorm; 2. discipline-specifieke loopbanen; 3. continuïteit door de verschillende generaties onderzoekers heen; en 4. stabiliteit dankzij 'selectieve integratie van zeer verschillende *inputs* uit de sociaal-culturele omgeving van de discipline'. Opnieuw valt op dat de omschrijving zich alleen richt op onderzoekers. Kenmerkend is ook dat de 'kennis over een onderwerp' als eerste genoemd wordt, terwijl de wisselwerking met de bredere samenleving als laatste wordt genoemd, en dan nog gereduceerd tot 'inputs' die geïntegreerd moeten worden. H. Laitko, 'Disziplingeschichte und Disziplinverständnis', in: V. Peckhaus en Chr. Thiel, *Disziplinen im Kontext. Perspektiven der Disziplingeschichtsschreibung* (München 1999) 34.

De geesteswetenschappen als zingevers

Op die manier wordt weer een historisch eindpunt – het model van de moderne natuurwetenschap, liefst naar Amerikaans voorbeeld – tot uitgangspunt gemaakt. Uitdrukkelijk niet als 'finalistisch' bedoelde vormen van onderzoek naar disciplinevorming kunnen zo, via de definities, alsnog een finalistisch karakter krijgen. In de praktijk heeft dit grote gevolgen voor de beeldvorming over wetenschappelijke disciplines die niet of nauwelijks aan dit type definities voldoen. Met name geldt dit voor veel sociaal-wetenschappelijke en geesteswetenschappelijke disciplines. Nog steeds worden de disciplines uit deze wetenschapsgebieden door velen beschouwd als niet meer dan 'would-be disciplines', zoals Stephen Toulmin het ooit noemde.⁷ Men wijst in dit verband op verschillende factoren. Allereerst valt een groot gebrek aan consensus over object, methode en doelstelling te signaleren. De beoefenaren zijn er niet in geslaagd 'to hammer out a common set of disciplinary goals' en de discipline is verdeeld in partijen, facties of sekten. Bovendien vertonen ze relatief weinig autonomie; ze wekken dikwijls de indruk speelbal te zijn van maatschappelijke trends en modes.

Binnen de geesteswetenschappen reageert men al sinds jaar en dag nogal gelaten op dit soort observaties. Zo wordt niet vaak een tamelijk voor de hand liggende tegenvraag gesteld: beschikken de natuurwetenschappelijke disciplines inderdaad in hogere mate over een 'common set of disciplinary goals', of weten ze beter de indruk te wekken dat dit het geval is? Ook klinkt niet vaak de vraag of er werkelijk pas van een 'echte' discipline sprake mag zijn als er een zeer hoge mate van autonomie is bereikt. In plaats daarvan wijst men, in opvallend defensieve publicaties met titels als *Wozu noch Geisteswissenschaften?*, dikwijls op de vermeende 'zingevende' kwaliteiten van de geesteswetenschappen.⁸ De geesteswetenschappen zijn dan wel geen 'echte' wetenschappelijke disciplines, zo lijkt de redenering, maar ze 'bewaren, bewerken en ontsluiten voor mensen en samenlevingen belangrijke bronnen van zingeving'.⁹ En dat is ook iets heel moois.

Het wijzen op 'zingevende' kwaliteiten is mijns inziens niet meer dan een zwaktebod. Wel kan worden gezegd dat deze denkwijze al een lange traditie heeft. Ze dateert immers al minstens van het moment, in de decennia rond 1900, waarop de geesteswetenschappen (als *Geisteswissenschaften*) een uniek, 'waardegeladen' object claimden, dan wel (als 'humaniora') zich een eeuwenlange, uiterst respectabele geschiedenis met wortels in het Renaissancistisch humanisme toeëigenden.

Varianten van het disciplineringsproces

Het valt moeilijk te ontkennen dat de geesteswetenschappelijke disciplines dikwijls niet beantwoorden aan het beeld van een discipline zoals dat nog steeds vaak wordt geschetst. Ze vormen in het algemeen niet een onderzoeksgemeenschap die een welomlijnd object, een breed geaccepteerde methodologie en een heldere doelstelling heeft; die met een hoge mate van autonomie zijn eigen recrutering en bestending verzorgt; en die met historische, politieke en maatschappelijke invloeden soepel afreken, waardoor hoogstens 'tijdelijke afwijkingen' van de eigen ontwikkelingsgang worden veroorzaakt.

6 A.M. Shneider, 'Four stages of a scientific discipline; four types of scientist', *Trends in Biochemical Sciences* 34 (2009) 158. De auteur spreekt weliswaar over *science*, dus natuurwetenschap, maar laat niet merken dat hij op dit punt enig verschil veronderstelt tussen natuurwetenschappen en andere wetenschapsgebieden.

7 Ik volg hier het betoog over deze kwestie van De Wilde, *Discipline en legende* (n. 1) 134.

8 M. Goldmann e.a. (red.), *Wozu noch Geisteswissenschaften?* (Oldenburg 2007); K. Landfried, 'Wozu noch Geisteswissenschaften?', in: U. Arnswald (red.), *Die Zukunft der Geisteswissenschaften* (Heidelberg 2005) 93-109.

Maar betekent dit nu dat de geesteswetenschappelijke disciplines geen ‘echte’ disciplines zijn? Als we werkelijk de stelling serieus nemen dat de identiteit van disciplines niet moet worden gezocht in hun object en methode maar in hun geschiedenis, doet zich een heel andere mogelijkheid voor. De historicus constateert het simpele feit van het historisch bestaan, in sommige gevallen al één à twee eeuwen, van de vakgebieden in kwestie. Dit bestaan is weliswaar nooit onomstreden geweest, maar toch hebben de geesteswetenschappen kennelijk voldoende maatschappelijke legitimatie om zich aan universiteiten te handhaven. Ze worden niet alleen door hun beoefenaren, maar ook door bredere kringen in de samenleving beschouwd als wetenschappelijke disciplines. Ze vertonen gewoonlijk ook tal van de meer institutionele kenmerken van disciplinevorming: eigen leerstoelen, tijdschriften, vakverenigingen, en wat dies meer zij. Dit alles pleit ervoor ze te nemen voor wat ze op het eerste gezicht zijn: historische verschijningsvormen of *varianten van het disciplineringsproces* in de wetenschap.

Als we dat doen, wordt het sterk de vraag of allerlei gangbare definities en analyses van het disciplinevormingsproces – beschouwingswijzen die deze disciplines in feite buitensluiten – wel juist zijn. En mocht die vraag bevestigend worden beantwoord, dan blijft nog steeds de interessante historische vraag hoe deze would-be disciplines erin geslaagd zijn binnen te dringen in het systeem van de moderne wetenschapsorganisatie, om zich daar, als een soort onderkruipers, gedurende zeer lange tijd te handhaven. Veel onderzoek naar disciplinevorming kan heel aardig inzichtelijk maken hoe nieuwe subdisciplines of paradigma’s ontstaan, en welke vormen van universitaire kantoorphilosophie ze bedrijven om zich als hechte eenheden te handhaven. Daarentegen is er weinig onderzoek verricht naar de vraag hoe het mogelijk is dat tal van ‘bredere’ en minder hecht georganiseerde disciplines zich eeuwenlang als herkenbare eenheid hebben kunnen handhaven.¹⁰ Zulk onderzoek lijkt mij niet alleen van belang om redenen van zuiver historische interesse. Het gaat hier ook om de centrale vraag in hoeverre een zinvolle wetenschapspolitiek mogelijk is. Daarnaast kan onderzoek naar disciplinevorming in de ‘bredere’ disciplines mogelijk een meer neutraal, niet op hiërarchische indelingen gericht, perspectief op de verschillen tussen de kennisontwikkeling in de diverse wetenschapsgebieden verschaffen.

Bij wijze van voorbeeldcasus geef ik een globale schets van de mogelijkheden tot onderzoek naar een type disciplines dat enkele eeuwen lang heeft behoord tot de kern van de geesteswetenschappen. Het gaat mij om de studie van taal- en letterkunde van een bepaald taalgebied: germanistiek, neerlandistiek, enzovoort. Naar analogie van de Duitse term *Nationalphilologie* spreek ik hier van ‘nationale filologieën’, waarbij ik de term ‘filologie’ dus gebruik in de zeer algemene zin van ‘bestudering van taal- en letterkunde’.¹¹ In die betekenis bestrijkt de term enerzijds een veel ruimer gebied dan filologie in de zin van de wetenschap die streeft naar het ontsluiten en becommentarieerd uitgeven van (tekstuele) bronnen. Anderzijds bestrijkt de term hier een veel smaller gebied dan filologie in de specifieke zin die, met een term van August Boeckh, bekend is geworden als de wetenschap die streeft naar het ‘Erkennen des

9 *Duurzame Geesteswetenschappen. Rapport van de Commissie Nationaal Plan Toekomst Geesteswetenschappen* (Amsterdam 2008) 18.

10 Zie voor een zeer inspirerend voorbeeld van onderzoek waarin dergelijke vragen centraal staan: J. Heilbron, ‘The Tripartite Division of French Social Science’, in: P. Wagner e.a. (red.) *Discourses on Society* (n. 2) 73-92.

11 Bijv. F. Fürbeth e.a. (red.), *Zur Geschichte und Problematik der Nationalphilologien in Europa [...]* (Tübingen 1999); vgl. J. Fohrmann & W. Vosskamp (red.), *Von der gelehrten zur disziplinären Gemeinschaft. Sonderheft Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 61 (1987). Zie verder K. Weimar, *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 19. Jahrhunderts* (München 1989) en J. Fohrmann & W. Vosskamp (eds.), *Wissenschaftsgeschichte der Germanistik im 19. Jahrhundert* (Stuttgart 1994).

Erkennen’: het bestuderen van alle kennis die in culturele producten uit het verleden besloten ligt. Ik concentreer me hier op mijn eigen vakgebied, de neerlandistiek, maar betrek er ook enige gegevens bij over de ‘nationale filologieën’ van andere landen, met name Duitsland en Engeland.¹² Ik beperk me voornamelijk tot de periode die vaak wordt gezien als ontstaansfase van het vak, de periode van eind achttiende tot eind negentiende eeuw.

Een casus: de neerlandistiek als ‘nationale filologie’

Terwijl er heel wat deelstudies over afzonderlijke personen en specifieke onderzoeksrichtingen (met name de taalkunde) bestaan, trof ik over de neerlandistiek als geheel slechts een Utrechtse doctoraalscriptie uit 1996 en enkele bundels artikelen aan.¹³ De consensus is intussen dat de geschiedenis van het vak eind achttiende, begin negentiende eeuw een aanvang neemt.

In Nederland was het achttiende-eeuwse universitaire klimaat in principe niet gunstig voor de bestudering van de vaderlandse taal en literatuur. De universitaire voertaal was nog het Latijn en de klassieken vormden nog steeds het grote voorbeeld. Niettemin schijnt er hier en daar door classici al het een en ander gedaan te zijn aan colleges voor geïnteresseerden in de Nederlandse taal – ‘niet altijd lang en structureel, maar toch...’, zoals Jan Noordegraaf het uitdrukt.¹⁴ Tot de officiële leeropdrachten behoorde het vak in elk geval niet. In 1797 werd echter de leeropdracht van Everardus Wassenbergh, hoogleraar Grieks in Franeker, uitgebreid met de ‘Nederduitse taalkunde’. Wassenbergh was dus waarschijnlijk de eerste hoogleraar die het Nederlands officieel in zijn leeropdracht had.¹⁵ Dit gegeven is echter zowel door tijdgenoten als door latere historici veelal over het hoofd gezien. Daardoor is Matthijs Siegenbeek, die iets later in datzelfde jaar 1797 tot ‘professor eloquentiae Hollandicae extraordinarius’ te Leiden werd benoemd, de geschiedenis ingegaan als eerste hoogleraar neerlandistiek.¹⁶

In beide gevallen ging het officieel dus nog niet om nationale filologie in de zin van ‘taal en letterkunde’ als geheel, maar om uitsluitend de taalkunde, respectievelijk de welsprekendheid. Opmerkelijk is echter dat beide hoogleraren in de praktijk al snel het hele gebied van letterkunde, taalkunde en welsprekendheid behandelden. In 1799 werd Siegenbeek bovendien gewoon hoogleraar *Litterarum Belgicarum*, dus in de Nederlandse letteren, wat aansluit bij een ruimere taakopvatting.¹⁷ In 1811 werd zijn leeropdracht verder uitgebreid met de geschiedenis der nieuwere letterkunde.¹⁸

12 Zoals al blijkt uit de in noot 11 genoemde literatuur, is binnen de Germanistiek veel onderzoek gedaan naar de geschiedenis van de eigen discipline. Voor Engeland kan onder meer worden gewezen op D.J. Palmer, *The Rise of English Studies. An Account of the Study of English Language and Literature from its Origins to the Making of the Oxford English School* (London/Oxford 1965); en J. McMurtry, *English language, English literature. The creation of an Academic Discipline* (London 1985). De Franse situatie lijkt vooralsnog veel minder onderzocht; hierover M. Espagne & M. Werner, *Contribution à l'histoire des disciplines littéraires en France et en Allemagne au XIXe siècle* (Paris 1990).

13 M. Liauw en L. van de Zande, *Aen doorluchtige voorgangers hapert het niet. Een geschiedenis van de neerlandistiek* (Utrecht 1996); G.J. Vis, *Van Siegenbeek tot Lodewick. Verkenningen naar de geschiedenis van der studie der Nederlandse letterkunde, speciaal in het onderwijs.* (Amsterdam z.p. [2004]); J.W. de Vries (red.), ‘Eene bedenkelijke nieuwigheid’. *Twee eeuwen neerlandistiek* (Hilversum 1997); *Nederlands 200 jaar later. Handelingen dertiende Colloquium Neerlandicum* (Woubrugge 1998).

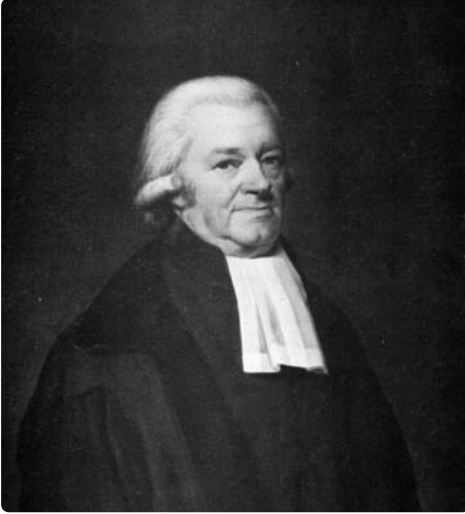
14 J. Noordegraaf, “Waartoe hij eene uitnemende bevoegdheid had”, *Nieuw Letterkundig Magazijn* 15 (1997) 50.

15 J. Noordegraaf, ‘Het begin van de universitaire neerlandistiek. Franeker 1790?’, in: idem, *Voorlopig verleden. Taalkundige plaatsbepalingen, 1797-1960* (Münster 1997) 14- 27; Noordegraaf, “Waartoe hij eene uitnemende bevoegdheid had” (n. 14).

16 Bijv. De Vries, ‘Eene bedenkelijke nieuwigheid’ (n. 13) en Vis, *Van Siegenbeek tot Lodewick* (n. 13).

17 P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit 7* (’s Gravenhage 1924) 115.

18 Ibidem 371.

Links: Everardus Wassenbergh, hoogleraar Grieks te Franeker, die in 1797 ook de leeropdracht ‘Nederduitse taalkunde’ kreeg. Daarmee was hij de eerste hoogleraar die het Nederlands officieel in zijn leeropdracht had. *Rechts:* Matthijs Siegenbeek (1774-1854), hoogleraar in de Nederduitse welsprekendheid, Nederlandse taal- en letterkunde en vaderlandse geschiedenis te Leiden van 1797 tot 1844.

De regeling van het hoger onderwijs volgens het Organiek Besluit van 1815 bracht vervolgens de instelling van verplichte leerstoelen voor een vak als dat van Siegenbeek aan alle universiteiten in het Koninkrijk (dus in eerste instantie ook in België), alsmede de athenea in de hoofdsteden der provincies (in de praktijk: Amsterdam). Het bevond zich in de nieuw opgerichte faculteit Wijsbegeerte & Letteren en was met name bedoeld als propedeutisch vak voor studenten theologie en rechten. De wetgever gebruikte nu echter naast termen als ‘hollandsche stijl en welsprekendheid’ ook termen als ‘hollandsche letterkunde en welsprekendheid’, ‘hollandsche taal en letterkunde’ en ‘nederduitse taal en letterkunde’.¹⁹ Deze benamingen tenderen naar een veel bredere taakopvatting dan die uit 1797, waarbij nog aangetekend moet worden dat onder de leeropdrachten nu ook de vaderlandse geschiedenis viel.

Deze bredere opvatting werd nog verder geformaliseerd toen ‘Nederlandse taal- en letterkunde’ in 1876 een zelfstandige studierichting werd.²⁰ Inmiddels was daar de facto gewoonlijk de vaderlandse geschiedenis van afgesplitst (in 1860 werd Robert Fruin in Leiden de eerste hoogleraar in het vak), maar pas in 1921 werd officieel een zelfstandige studierichting geschiedenis ingevoerd. Een tendens tot splitsing in taal- en letterkunde is zichtbaar waar in 1877 de voornamelijk taalkundig geïnteresseerde hoogleraar Matthias de Vries zijn Groningse collega Willem Jonckbloet in Leiden benoemd wist te krijgen als hoogleraar voor de letterkunde.²¹ Van belang is echter dat de Nederlandse taal- en letterkunde in het academisch statuut één geheel

¹⁹ Koninklijk Besluit 2 aug. 1815.

²⁰ M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, vol. 2 (Eindhoven 1988) 131-133. Om onduidelijke redenen werd in de omschrijving van het kandidaats- en het doctoraalexamen alleen gesproken over ‘Nederlandse Letterkunde’ terwijl het studieprogramma een overheersend taalkundige component had. Pas in 1921 is formeel sprake van een doctoraat ‘Nederlandse taal- en letterkunde’.

²¹ Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs* (n. 20) 181.

bleef. In Utrecht werd de leerstoel bijvoorbeeld pas gesplitst in Nederlandse taal- en Nederlandse letterkunde toen C.G.N. de Vooy in 1946 met emeritaat ging, zonder dat hier of elders de studierichting als geheel werd gesplitst.²²

De opkomst van het Duitse model

Wat in beschouwingen over het begin van de neerlandistiek sterk opvalt, is dat diverse auteurs uitgebreid aandacht besteden aan de vestiging van leerstoelen voor het nieuwe vak in de eerste decennia van de 19de eeuw, maar dat ze dit tijdperk in feite *niet* presenteren als periode die behoort tot de fase van disciplinevorming. Ze zien de gebeurtenissen in deze tijdsspanne veeleer als *voorgeschiedenis* daarvan. De eigenlijke disciplinevorming zou dan pas hebben plaatsgevonden op het moment dat in het nieuwe vak de principes van de ‘Duitse school’ doordrongen. Daarmee verwijst men naar een onderzoeksrichting die in de jaren 1820-1850 in Duitsland opkwam onder invloed van geleerden als Jacob Grimm. Oorspronkelijk was het de bedoeling het onderzoek te richten op een veel breder vlak dan alleen dat van de eigen taal en literatuur. De onderzoekers richtten zich niet alleen op taal en letterkunde maar betrokken ook orale mythen en artefacten in het onderzoek – dit alles met de ambitieuze doelstelling het ‘Duitse wezen’ of de ‘zuivere’ oervormen van de Duitse cultuur te doorgronden. In de praktijk ontwikkelde deze vorm van filologie zich echter al snel tot een juist veel *beperkt*ere opvatting van het vak dan een bestudering van taal en literatuur in de ruimste zin. De bezigheden van de ‘Duitse filologische school’ kwamen neer op het kritisch editeren en becommentariëren – eerst en vooral taalkundig – van middeleeuwse teksten, alsmede het ontwikkelen van hulpmiddelen daartoe, zoals woordenboeken van de middeleeuwse talen. Daarbij gebruikte men inzichten en methoden uit de vergelijkende (indo-Europese) taalkunde en uit de klassieke filologie (weer in de meer beperkte zin van wetenschap van de kritische teksteditie). De middeleeuwse teksten waren in deze benadering niet zozeer vormen van *literatuur* maar veeleer *Sprachdenkmale*.²³ In die zin was er dus sprake van een sterk inperkende ‘filologisering’ van de ‘Deutsche Philologie’.²⁴ Waar men bij ‘Deutsche Philologie’ rond 1800 nog kon denken aan ‘Deutsche Sprache und Literatur’ in het algemeen, dacht men bij deze term nu primair aan kritische edities van middeleeuwse teksten. En bovenal dacht men hierbij aan de strikte eisen van ‘filologische zorgvuldigheid’, ‘wetenschappelijke nauwgezetheid’, ‘onvermoeibare naspeuring van de taalvormen’, en meer in het algemeen de *Andacht zum Unbedeutenden*, die zo kenmerkend was voor de Duitse school.

Deze beperkt opgevatte vorm van nationale filologie had een enorm succes, niet alleen in Duitsland zelf, maar ook in andere landen. Pas na de opkomst van deze school werden, vanaf de jaren 1860, veel tijdelijke leerstoelen in Duitsland omgezet in permanente. Ook verschenen dergelijke leerstoelen pas nu op tal van universiteiten waar ze eerst nog niet aanwezig waren. Onder de indruk daarvan zijn Duitse historici vaak geneigd het ‘eigenlijke’ vak niet te laten beginnen met de instelling van de eerste leerstoelen in de achttiende eeuw, maar met de instelling van het eerste *Seminar* voor Deutsche Philologie in 1858.²⁵ Evenzo besteden enkele

22 Liauw & Van de Zande, *Doordringende voorgangers* (n.13) 51.

23 Weimar, *Geschichte* (n. 12) 225.

24 Vgl. voor de term ‘filologisering’ en de consequenties van dit verschijnsel: R. Kolk, ‘Liebhaber, Gelehrte, Experten’, in: Fohrmann & Vosskamp, *Wissenschaftsgeschichte* (n. 11) 48-114.

25 W. Vosskamp, ‘Für eine systematische Erforschung der Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft’, in: Fohrmann & Vosskamp, *Von der gelehrten zur disziplinären Gemeinschaft* (n. 11) 3; H. Dainat en R. Kolk, ‘“Geselliges Arbeiten”. Bedingungen und Strukturen der Kommunikation in den Anfängen der Deutschen Philologie’, in: idem, 20-21.

Engelse auteurs weliswaar veel aandacht aan de diverse leerstoelen voor Engelse taal en literatuur, zoals die al vanaf begin jaren 1830 werden ingesteld aan de nieuwe universiteiten buiten het traditionele duo Oxford en Cambridge. Maar ze hebben toch de neiging de ‘eigenlijke’ geschiedenis van het vak pas te laten beginnen op het moment waarop aan deze laatste universiteiten een prestigieuze opleiding naar het model van de Duitse filologische school werd geopend.²⁶

Filologisering: episode of finale?

Zoals gezegd vertoont de geschiedschrijving in Nederland hetzelfde patroon. In Nederlandse overzichten is dan ook dikwijls sprake van het optreden van M. de Vries en W.J.A. Jonckbloet, beiden sterk beïnvloed door de Duitse filologische school, als het eigenlijke begin van de neerlandistiek. Steevast wijst men daarbij op een door Jonckbloet geschreven recensie in *De Gids* van 1846.²⁷ Daarin waste de recensent de Groningse hoogleraar Barthold Lulofs de oren. Deze zou niets begrepen hebben van de middeleeuwse letterkunde en van de taalkundige inzichten van de nieuwere Duitse school. Jonckbloet bombardeerde zichzelf en medestanders zoals De Vries dan ook tot een ‘Nieuwe school’ en deed de generatie van Siegenbeek en Lulofs af als een ‘Oude school’ van dilettantische knoeiers. De terminologie en de hele wijze van polemiseren lijken verbluffend veel op die van Grimm en zijn aanhangers; we zien hier een vorm van succesvol *boundary work* zoals dat destijds in heel Europa plaatsvond. Typerend zijn bijvoorbeeld de uit dat *boundary work* resulterende eisen voor het kandidaats- en doctoralexamen Nederlands volgens de wetgeving op het Hoger Onderwijs van 1876-1877. Een zeer prominente plaats in het eisenpakket wordt ingenomen door vakken als ‘beginselen van het Sanskrit’, ‘beginselen der ‘vergelijkende Indo-germaanse taalwetenschap in het algemeen en der Germaanse in het bijzonder’, en het ‘Angelsaksisch of Middel-hoogduitsch, ter keuze van de kandidaat’.²⁸

De ‘filologisering’ van de diverse nationale filologieën vormt een bijzonder interessante casus voor onderzoek naar disciplinevorming. Dit neemt niet weg dat het hier, historisch gezien, gaat om niet meer dan een *episode* in het disciplinevormingsproces. Daarom is het opmerkelijk dat deze filologisering niet alleen door de tijdgenoten, maar ook door historici tot op de dag van vandaag, wordt beschreven in nogal ‘finalistische’ termen. Ook het daarbij behorende onderscheid tussen Oude en Nieuwe school, tussen dilettantische knoeiers en ware wetenschappers, is blijven bestaan. Daarvan getuigt bijvoorbeeld de manier waarop Siegenbeek nog steeds door historici wordt weggezet als een zwakbegaafde ijdeltuit die geen enkel verstand van zaken had.²⁹

Met de filologisering zou de omvorming van allerlei verspreide bezigheden van dilettanten tot een wetenschappelijke discipline in eigenlijke zin begonnen zijn, waarna verdere afsplitsing in nieuwe specialismen kon volgen. Deze zienswijze gaat voorbij aan de vraag waar dan die eerste nieuwe leerstoelen vandaan kwamen en wat de gronden voor de instelling ervan waren. Het is bovendien merkwaardig dat deze finalistische beschouwingwijze is blijven bestaan, terwijl het toch evident is dat de fase van filologisering-naar-Duits-model in werkelijkheid in het geheel niet de ‘finale’ vormde.

26 D.J. Palmer, *The Rise of English Studies* (London/Oxford 1965); J. McMurtry, *English Language, English Literature. The Creation of an Academic Discipline* (London 1985).

27 W.J.A. Jonckbloet, recensie van het *Handboek van Lulofs*, in: *De Gids* 1 (1846) 1-56.

28 Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs* (n. 20) 133.

29 In Otterspeers geschiedenis van de Leidse universiteit fungeert Siegenbeek bijvoorbeeld als een soort *running gag*. Zie: W. Otterspeer. *Groepsportret met dame III. De werken van de wetenschap. De Leidse universiteit, 1776-1878* (Amsterdam 2005), bijv. 165, 206 en 345.

De neerlandici van tegenwoordig houden zich bijvoorbeeld niet slechts bezig met het taalkundig editeren van teksten en het 'zuiveren' van bronnen; ze beoefenen ook de literatuurgeschiedenis en de literatuurtheorie. Ze beperken zich niet tot taal en/of literatuur van de middeleeuwen, maar ze rekenen alle perioden tot hun domein. En hoewel sommige neerlandici inderdaad een overweldigende *Andacht zum Unbedeutenden* vertonen, zijn er toch ook die de bredere theoretische vraagstelling en de synthese niet schuwen.

Het meest opmerkelijk zijn nog wel de lotgevallen van de welsprekendheid, het vak dat oorspronkelijk Siegenbeeks gehele leeropdracht uitmaakte. Onder invloed van de filologiseringsstendens werd het als onbeduidend terzijde geschoven. In de wetgeving van 1876-1877 kreeg het nauwelijks aandacht en in 1921 verdween het zelfs geheel uit het academisch statuut voor de neerlandistiek. Na de Tweede Wereldoorlog maakte het vak echter een comeback en sinds 1969 behoort het weer tot het officiële programma van de neerlandistiek. Aan de meeste universiteiten vormt het, nu als 'Taalbeheersing', zelfs een belangrijke hoofdrichting daarbinnen.³⁰ Daarentegen behoren vakken als Sanskrit, Angelsaksisch en Gothisch, verworvenheden van de filologisering naar Duits model, al sinds jaar en dag niet meer tot het kernprogramma. De huidige neerlandistiek als discipline lijkt, met andere woorden, qua globale aandachtsgebieden eigenlijk meer op die uit de tijd van Siegenbeek en Lulofs dan op die uit 1876/77.

Kennelijk heeft de neerlandistiek, en iets dergelijks geldt ook voor de zusterdisciplines in andere landen, zich op een gegeven moment losgemaakt van de *verselbständigte Mikrologie* naar Duits model, en heeft ze haar *vroegere* breedte weer herwonnen: taalkunde én letterkunde; filologische tekstkritiek én literatuurgeschiedenis; middeleeuwse én moderne literatuur; poetica én retorica. Dit roept twijfel op aan het algemene beeld zoals dat vaak van de 19de en 20ste-eeuwse disciplinevorming wordt geschetst, namelijk dat van een steeds verder voortschrijdende specialisering en differentiëring – tot aan het ontstaan, in de naoorlogse periode, van interdisciplinaire onderzoeksterreinen. Onze casus suggereert een andere mogelijkheid: disciplinevorming is een proces waarin een *afwisseling van specialisering en generalisering* kan plaatsvinden, en waarbinnen de recente fase van interdisciplinariteit niet uniek hoeft te zijn. Voor een nadere beschouwing keer ik terug naar de vakontwikkeling in Nederland vóór de fase van filologisering naar Duits model.

Het streven naar breedte

Zoals gezegd betrof Siegenbeeks oorspronkelijke leeropdracht in 1797 de welsprekendheid. Het was een vak met een onmiskenbaar nut, met name voor juristen en theologen. Bovendien was in de voorafgaande periode van politieke beroeringen gebleken dat in Nederland ook op het gebied van de politieke welsprekendheid nog wel vorderingen mogelijk waren.³¹ Ditzelfde gold tenslotte ook voor de 'welsprekendheid van de gehoorzaal', die in dit tijdperk van genootschappen en maatschappijen aan de orde van de dag was.

In zijn oratie van 1797 richtte Siegenbeek zich inderdaad voornamelijk op de welsprekendheid. Maar zoals velen in zijn tijd kon hij in de praktijk gebruik maken van het feit dat 'welsprekendheid' in uitdrukkingen als 'dichtkunst en welsprekendheid' ook zoveel kon betekenen als 'het proza'. Daarmee kwam de beoefening van de letteren in de ruimste zin in zicht. Siegenbeeks publicaties omvatten dan ook die beoefening van de vaderlandse letteren

³⁰ Liauw & Van de Zande, *Doorluchtige voorgangers* (n. 13) 113-120.

³¹ In zijn voorstel tot het instellen van de leerstoel sprak Laurens van Santen, unitarisch patriot en curator van de Leidse universiteit, dan ook over de welsprekendheid als 'de voor eene vrije natie zoo noodzaaklyke kunst van wel te spreken'. Molhuysen, *Bronnen* (n. 17) 16.

in de meest brede betekenis. Op een zelfde wijze nam Wassenbergh in Franeker het begrip ‘Nederduitsche taalkunde’ zeer ruim en behandelde hij letterkunde, taalkunde en welsprekendheid. De uitbreiding van Siegenbeeks leeropdracht, in opeenvolgende fasen, sloot hierbij aan. En in elk geval omvatten de leeropdrachten van hem en zijn nieuwe collega’s volgens de wetgeving van 1815 niet alleen de welsprekendheid maar ook de Nederlandse taal- en letterkunde in bredere zin.

Allerlei gangbare ideeën over disciplinevorming als onderdeel van specialiseringsprocessen zijn hier dan ook moeilijk toe te passen. Wat opvalt aan de eerste generatie hoogleraren neerlandistiek is juist dat ze hun vak in eerste instantie *zo breed mogelijk* maakten. Taalkunde, spelling, lexicografie, retorica, stilistiek, poëtica, belles-lettres, literaire esthetiek, literatuurgeschiedenis – dit alles werd in het nieuwe vak geïncorporeerd.

Ook een andere gangbare gedachte over het ontstaan van disciplines lijkt moeilijk toepasbaar, de gedachte namelijk dat een nieuwe discipline ontstaat uit een behoefte aan oplossing van bepaalde vragen die binnen het bestaande vak niet legitiem aan de orde kunnen worden gesteld.³² De neerlandistiek ontstond niet zozeer uit een wetenschappelijke behoefte aan het oplossen van knelpunten in de bestaande vormen van (klassieke of Oosterse) filologie, maar uit een maatschappelijke behoefte aan onderwijs in de ‘welsprekendheid’.³³ Vervolgens vormde het vak zich in hoog tempo om, niet tot een specialisatie van de bestaande typen filologie – en zeker niet van de filologie in de meer beperkte zin van kritische ‘tekstzuivering’ en teksteditie – maar tot een soort *analogie* daarvan, en dan nog wel in de breedste zin.

De breedte van het vak moet dus mijns inziens niet, zoals gebruikelijk, worden gezien als een soort oertoestand van vóór de fase van ‘disciplineren’ tot een meer afgebakend specialisme. Siegenbeek en Wassenbergh *begonnen* immers met een enigszins gespecialiseerd omschreven vak, de welsprekendheid, respectievelijk de taalkunde. Ze maakten echter geen gebruik van de gelegenheid dit vak verder om te vormen tot een exclusief specialisme. Ze werkten veeleer in omgekeerde richting en maakten hun vak zo breed mogelijk. Iets dergelijks gold ook voor de eerste nieuwe collega’s na 1815. De breedte van hun vak is een toestand die *actief* verworven werd door de beoefenaren van het vak, in wat ik beschouw als een vroege fase van de disciplinevorming *zelf*.³⁴

Het belang van draagvlak

Hier kan de hypothese worden opgeworpen dat dit streven naar breedte iets te maken heeft met een poging voldoende maatschappelijk draagvlak voor de nieuwe discipline te creëren en te behouden. De leerstoelen waren immers niet opgericht door wetenschappers binnen de bestaande filologieën. Het lijkt er meer op dat overheden, belangengroeperingen of individuen ‘van buitenaf’ het idee wisten door te drukken dat er ‘nodig eens iets aan de eigen taal- en letterkunde moest worden gedaan’. Zo is het feit dat de wetgever in Nederland in 1815 opeens verplichte leerstoelen neerlandistiek aan alle universiteiten invoerde, moeilijk te verklaren uit enigerlei sensationele ontwikkeling op wetenschappelijk gebied. Het gaat hier kennelijk om een meer *politieke* beslissing.

32 Bijv. G. Lemaire, ‘Introduction’, in: G. Lemaire e.a. (red.), *Perspectives on the Emergence of Scientific Disciplines* (The Hague etc. 1976) 2.

33 Zoals De Buck reeds opmerkte over de motieven van Van Santen voor het instellen van Siegenbeeks leerstoel: ‘Zijn bedoeling was waarlijk niet iets als mededinging van de klassieke filologie. Alleen staatkundige overwegingen hadden hem tot zijn initiatief gebracht’. Zie: H. de Buck, *De studie van het middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw* (Groningen/Den Haag) 34-35.

In Engeland en Nederland waren de eerste hoogleraren dan ook gewoonlijk geen filoloog van origine.³⁵ Het ging om een bont gezelschap van dominees, juristen en hier en daar zelfs wiskundigen. Van de eerste generatie in Nederland valt op dat de meesten met hun hoogleraarschap in dit vak geen eigen ambitie verwezenlijkten. Ze werden ‘tot het ambt geroepen’ en gingen tastenderwijs aan de slag. Siegenbeek bleef naast zijn leeropdracht zelfs zijn oorspronkelijk beroep van predikant uitoefenen (waarmee hij in zekere zin nog wel binnen zijn leeropdracht bleef, die immers mede de ‘welsprekendheid van den kansel’ omvatte).

Waar het tegenwoordig gangbare beeld van het ontstaan van disciplines dat van een onderzoeksthema op zoek naar leerstoelen is, levert het ontstaan van de nationale filologie in Nederland dus veeleer het beeld op van *leerstoelen op zoek naar een onderzoeksthema*. In de literatuur over de nationale filologieën worden velerlei motieven voor het oprichten van de eerste leerstoelen genoemd. Op de achtergrond spelen volgens velen het achttiende- en negentiende-eeuwse proces van natievorming en de industriële revolutie een grote rol. Voor de eenwording van de natie waren een eenheidstaal en eenheidsspelling van grote betekenis. Ook het construeren van een gemeenschappelijk cultureel verleden van de natie, dan wel een gemeenschappelijke ‘volksgeest’ kon in dit kader een desideratum worden. De bestudering van de eigen taal en letterkunde werd in dit geheel een centrale rol toebedeeld. De industriële revolutie maakte alfabetisering en culturele opvoeding van de bevolking bovendien in toenemende mate noodzakelijk. In een later stadium kon ook het doen vervagen van de verschillen tussen de standen en klassen een argument gaan vormen. De nationale eenheid vereiste dat ook boeren en arbeiders tot ‘vaderlanders’ werden gevormd.³⁶

De manier waarop de neerlandistiek zich in de eerste decennia van de 19de eeuw vestigde en transformeerde, kan in het licht van dit soort motieven worden gezien. Uit de functies die Siegenbeek bekleedde, valt af te lezen dat hij probeerde het nieuwe vak blijvend te verankeren in zoveel mogelijk maatschappelijke velden en zoveel mogelijk belangengroeperingen. Binnen de Leidse universiteit vervulde hij diverse bestuursfuncties, hij was vele jaren voorzitter van de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut, hij was tientallen jaren voorzitter van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en hij was lid van diverse andere letterkundige en wetenschappelijke genootschappen. Ook publiceerde hij schoolboekjes bij de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, de organisatie die zo belangrijk was voor de ontwikkeling van vooral het lager onderwijs (waartoe destijds ook nog het onderwijs behoorde dat later ‘middelbaar’ werd genoemd). Tevens fungeerde hij tientallen jaren als schoolopziener voor dat *lager* onderwijs. Daarnaast verradde onder meer ook zijn spellingsregeling de wens zijn vak ‘nuttig’ te maken. Een zelfde reikwijdte qua aandachtsgebieden en de daarbij behorende methoden zien we ook bij vele van zijn collega’s van de eerste generatie in eigen land en elders.

34 Een sprekend voorbeeld is de manier waarop Siegenbeeks Groningse collega Lulofs het handboek van Blair vertaalde. Via eigen voetnoten en annotaties van soms tientallen bladzijden zette hij het breed opgezette maar toch redelijk specialistische werk van Blair om in een soort ‘totale retorica’ of ‘totale cultuurgeschiedenis van de wereld’. Zie hierover G.J. Johannes, ‘De erfenis van Hinkmar von Repkow’, in: *Nederlandse Letterkunde* 4 (1999) 217-245.

35 Wassenbergh was hier een uitzondering. Zie: Noordegraaf, ‘Begin universitaire neerlandistiek’ (n. 15) 2.

36 Zie hierover E. Mielants, ‘Reaction and resistance. The Natural Sciences and the Humanities. 1798-1945’, in: R.E. Lee en L. Wallerstein (red.), *Overcoming the Two Cultures. Science versus the Humanities in the Modern World System* (Boulder/London 2004) 34-54, i.h.b. 47-48.

Kritiek op het Duitse model

In de tweede helft van de negentiende eeuw vierde in verschillende Europese landen een veel smallere opvatting van het vak, naar Duits model, triomfen. Op dat moment was dit model in Duitsland zelf echter al onderwerp van felle discussies geworden, zoals in de zogeheten *Nibelungenstreit*. De heftige polemiek over de juiste editiewijze van vroege teksten als het *Nibelungenlied* had veel maatschappelijke implicaties. De *Gretchenfrage* daarbij was of de ‘Deutsche Philologie’ al dan niet buiten de muren van de universiteit behoorde te treden en de vaderlandse klassieken door een meer ‘populaire’ wijze van editeren ook in het niet-universitaire onderwijs en bij het bredere publiek toegankelijk diende te maken.³⁷ Een andere vraag was of de beperking tot middeleeuwse literatuur wel verantwoord was: ‘Gewiss ist das Studium Goethes für uns nicht nur ebenso wichtig, sondern selbst wichtiger als das Studium der Nibelungen.’³⁸ En was niet juist voor scholieren de nog latere literatuur veel interessanter en belangrijker? Het opvallende gebrek aan interesse van de filologie voor dit soort praktische zaken stuitte op grote kritiek.³⁹

Overigens was het onderwijs niet alleen belangrijk voor het maatschappelijk draagvlak in de vorm van belangstelling bij steeds nieuwe generaties leerlingen, maar ook voor de *beroepsmogelijkheden* van afgestudeerden in de nieuwe nationale filologieën. Het is niet onwaarschijnlijk dat de afhankelijkheid van het zich snel ontwikkelende middelbaar onderwijs uiteindelijk de factor is geweest die de Europese opmars van de filologie naar Duits model heeft gestuit, en die een einde maakte aan wat een Duits onderzoeker de *Funktionslosigkeit im universitären und staatlichen Bereich* heeft genoemd.⁴⁰ De diverse nationale filologieën waren zich rond 1900 alweer aan het ontwikkelen in de richting van veel bredere disciplines, die qua aandachtsgebieden en methoden veel verwantschap vertoonden met de gedaante die ze vóór de opmars van de Duitse filologische school hadden. Een opmerkelijk laat voorbeeld van dit proces is al genoemd: de herintroductie van de welsprekendheid, nu als ‘Taalbeheersing’, binnen de neerlandistiek in de tweede helft van de twintigste eeuw.

In dit verband is het ook interessant om te zien dat er altijd neerlandici-taalkundigen zijn gebleven die, geheel in de traditie van de vaak zo smalend bejegende Siegenbeek, meewerken aan spellingsregelingen, spraakkunsten, taaladvisering, enzovoort. Dit terwijl dezelfde taalkundigen zich al zo’n honderdvijftig jaar graag laten voorstaan op hun ‘echt-wetenschappelijke’ standpunt dat niet de schrijftaal maar de spreektaal centraal moet staan in taalkundig onderzoek, dat er geen ‘goed’ of ‘fout’ taalgebruik bestaat, en dat de wetenschappelijke taalkunde zich bezig dient te houden met feitelijk taalgebruik en niet met normering.

37 J. Fohrmann, ‘Einleitung. Von den deutschen Studien zur Literaturwissenschaft’, in: Fohrmann & Vosskamp, *Wissenschaftsgeschichte* (n. 11) 1-14.

38 Geciteerd in: Kolk, ‘Liebhaber, Gelehrte, Experten’ (n. 24) 103.

39 D. Kopp, ‘(Deutsche) Philologie und Erziehungssystem’, in: Fohrmann & Vosskamp, *Wissenschaftsgeschichte* (n. 11) 669-714, i.h.b. 705.

40 Weimar, *Geschichte* (n. 12) 411. Uit internationaal oogpunt beschouwd, d.w.z. als nationale filologie inclusief de bestudering als ‘vreemde taal’ elders, zijn de disciplines die zich bezighouden met de moderne talen veeleer ‘bottom-up’ ontstaan – van schoolvak gepromoveerd tot universitaire discipline –, dan ‘top-down’, als universitair vak afgedaald naar de middelbare scholen.

‘Nationale filologieën’ en het historisch onderzoek naar disciplinevorming

Disciplines die overleven

De verdere ontwikkeling heeft in de twintigste eeuw op het eerste gezicht het karakter van hernieuwde specialisering aangenomen.⁴¹ Bij nadere beschouwing gaat het echter vooral om nieuwe vakken die vanuit het oogpunt der nationale filologieën misschien wel als specialisering zijn te beschouwen, maar die eigenlijk primair generalisaties of integratievormen van onderdelen uit de diverse klassieke en moderne filologieën *gezamenlijk* zijn. Zo zijn Algemene Taalwetenschap en Algemene Literatuurwetenschap niet zozeer subdisciplines van de diverse nationale filologieën, maar interdisciplinaire aandachtsgebieden die onderdelen van de nog altijd bestaande nationale filologieën *samenvoegen*.⁴² Vast staat in elk geval wel dat de nationale filologieën zich in de diverse Europese landen vrij redelijk hebben weten te handhaven als breed conglomeraat van taalkunde, letterkunde en vaak ook enigerlei vorm van taalbeheersing of retorica. Daarbij speelt misschien tevens een rol dat disciplines als ‘Nederlands’, ‘Duits’ en ‘Engels’ ook aan universiteiten buiten het eigen taalgebied worden beoefend. Enigerlei combinatie van taalkunde, taalbeheersing en letterkunde is – in elk geval binnen het onderwijs – voor *non-native speakers* welhaast onontkoombaar.

Vragen en conclusies

Het voorbeeld van de neerlandistiek laat zien dat het proces van disciplinevorming hier op een aantal punten afwijkt van het gangbare beeld, zoals dit oprijst uit onderzoek dat vooral gebaseerd is op de situatie in de natuurwetenschappen. De kenmerken waar het mij om gaat zijn de volgende.

Ten eerste wijst de ontwikkeling van de nationale filologieën erop dat niet alleen specialisering en differentiëring, maar ook ‘generalisatie’ of ‘integratie’ een zeer belangrijke rol speelt in disciplinevorming. Die rol gaat veel verder en is veel fundamenteeler dan wat onderzoekers van disciplinevorming gewoonlijk verstaan onder ‘hybridisering’, waarmee ze verwijzen naar de wederzijdse opname van elementen die op het raakvlak van twee disciplines liggen.

Een tweede punt is het volgende. De manier waarop in 1815 het centraal gezag in Nederland leerstoelen neerlandistiek aan alle universiteiten creëerde, illustreert dat het primaat voor disciplinevorming niet noodzakelijk hoeft te liggen bij enigerlei gemeenschap van onderzoekers of bij ‘de wetenschap’ als geheel. Het kan ook liggen bij de politiek, in de zin van overheden of belangengroeperingen buiten de academische wereld. Daarbij gaat het zeker niet alleen om rechtstreekse ‘wetenschapspolitiek’. Ook via de vormgeving van het lager en middelbaar onderwijs heeft de politiek in Nederland een grote en langdurige invloed op de disciplinevorming binnen de neerlandistiek uitgeoefend.

Een derde punt van belang ligt in het simpele gegeven dat de nationale filologieën nog steeds bestaan. Ze vormen een amalgaam van zeer uiteenlopende vraagstellingen en methoden, slechts verbonden door de noemer van de gemeenschappelijke taal. Toch hebben disciplines als de neerlandistiek zich weten te handhaven, ook in perioden waarin nationalistische motieven

41 Daarbij valt natuurlijk vooral de definitieve afsplitsing van het vak geschiedenis in het academisch statuut van 1921 op. Dat dit echter vrij lang duurde en bepaald niet zonder slag of stoot ging, is mijns inziens een aanwijzing te meer voor de rol van het *lagere* en *middelbaar* onderwijs in de disciplinevorming. Vgl. over de opvatting van de combinatie ‘geschiedenis-nederlands-aardrijkskunde’ als ‘virtueel schoolvak’: G.J. Johannes, *Dit moet u niet onverschillig wezen! De Nederlandse literatuur in het Noord-Nederlands voortgezet onderwijs 1800-1900* (Nijmegen 2007) 76-77.

42 Eigenlijk gold dit zelfs al voor de filologie naar Duits model, zoals die rond 1850 zoveel succes had. In wezen ging het hier om immers om de startfase van een *internationale* medievistiek en een *internationale* (‘vergelijkende’) taalkunde.

aanzienlijk minder populair waren dan rond 1800. Dit vormt opnieuw een aanwijzing dat breedte en diversiteit geen handicaps voor een discipline hoeven te zijn, maar juist een voordeel kunnen betekenen. Tevens wijst dit gegeven op het belang van een breed maatschappelijk draagvlak. In dit verband wil ik eraan herinneren dat niet alleen de relaties van de neerlandistiek met het buiten-universitaire onderwijs, maar ook die met het literaire veld opmerkelijk hecht zijn gebleven. Zo zijn neerlandici opvallend vaak actief als romanschrijver, dichter, literair recensent en wat dies meer zij. Tenslotte kan hier nogmaals worden gewezen op de maatschappelijke dienstverlening in de vorm van taaladviezen, spellingsregelingen, woordenboeken, enzovoort.

In aansluiting hierbij een vierde punt. De ontwikkeling van de nationale filologieën vormt mijns inziens een bevestiging van de gedachte dat het zeer zinvol kan zijn om de opvatting van disciplines als ‘eenheden van onderzoek, onderwijs en beroepsvorming’, zoals Johan Heilbron het noemt, heel nadrukkelijk ook te betrekken op onderzoek, onderwijs en beroepsvorming *buiten* de academische gemeenschap.⁴³ Het gaat daarbij niet zozeer om factoren die als het ware ‘van buitenaf’ invloed uitoefenen, maar om aspecten van de disciplinevorming *zelf*. Ondanks alle verschillen en controverses kan immers niet alleen de universitaire onderzoeker, maar ook de leraar Nederlands en de vrijgevestigde taaladviseur zich ‘neerlandicus’ voelen en zich in zijn handelen laten ‘disciplineren’ door bepaalde aspecten van het vak.

De vraag is: gaat het hier om factoren die typerend zijn voor de neerlandistiek? Voor de nationale filologieën? Of voor de geesteswetenschappen in het algemeen? Ligt de identiteit van de geesteswetenschappen (en mogelijk ook die van de sociale wetenschappen) misschien in een gemeenschappelijke ontstaansbron: de ‘nationalistische’ eisen van de samenleving in de fase van natievorming tussen 1750 en 1850? Kan de vraag naar de identiteit van de geesteswetenschappen worden beantwoord door niet zozeer te zoeken naar verwantschappen qua object, methode of doelstelling, maar naar de manier van disciplinevorming? Of – en dit lijkt me zeker niet onmogelijk – gaat het hier uiteindelijk om een vorm van gezichtsbedrog: zijn de hier besproken kenmerken inherent aan het disciplinevormingsproces *in het algemeen*, maar vallen ze in de natuurwetenschappen slechts wat minder op?

Dit roept tevens de vraag op naar de wisselwerking tussen wetenschappelijk en maatschappelijk prestige. Enerzijds zagen we dat de nationale filologieën naar Duits model geruime tijd veel maatschappelijk prestige genoten. Het lijkt erop dat juist het gebrek aan ‘maatschappelijke relevantie’ van het Gotisch, Angelsaksisch of oud-IJslands werd gezien als waarborg van ‘echte wetenschap’. Wetenschappelijk en maatschappelijk prestige leken hier dus min of meer samen te vallen. Anderzijds bleek dat de nationale filologieën na enige tijd wel degelijk door de samenleving als het ware werden ‘teruggefloten’ uit hun relatief autonoom geworden positie als *Orchideenfach*. Wetenschappelijk en maatschappelijk prestige vielen dus uiteindelijk toch niet samen. Je kunt je dan ook afvragen hoe het komt dat zelfs sommige van de meest abstracte bètawetenschappen tegenwoordig een zoveel comfortabeler bestaan leiden dan de alfawetenschappen. Komt dit door het odium van ‘echte wetenschap’? Door een handiger manier van populariseren? Zijn de natuurwetenschappen beter in het bewaren van (de suggestie van) eenheid? Of weten ze beter de illusie te handhaven dat zuiver wetenschappelijk onderzoek altijd wel nuttige toepassingen zal opleveren?

Toegegeven, met dergelijke vragen komen we dicht in de buurt van een streven naar wetenschapsgeschiedenis als *total history*. Maar – en dit is dan echt de laatste vraag – is dat eigenlijk een bezwaar?

43 J. Heilbron, *Het ontstaan van de sociologie* (Amsterdam 1990) 13.

SUMMARY

The ‘National Philologies’ and the History of Discipline Formation in the Humanities

The start of discipline formation in the ‘national philologies’ (such as ‘English Language and Literature’, ‘Germanistik’, etc.) is often considered to have taken place around the middle of the nineteenth century. At that time, the German philological school of scholars such as Jacob Grimm gained influence at universities all over Europe. Meticulous analysis of the oldest (medieval) texts, as well as rigorous application of the methods of historical-comparative linguistics in editing these texts, became the norm and the *nec plus ultra* of philology. Other forms of academic and scholarly attention to national literature – e.g. the study of the history of literature in post-medieval and modern times – were from then on looked down upon as mere hobbies, made obsolete by the ‘modern’, ‘truly scientific’ methods of the German school. The case of the ‘national philologies’ thus seems to corroborate the common idea that discipline formation in science consists mainly of a process of specialization and differentiation. However, an overview of the history of ‘Neerlandistiek’ (the academic study of Dutch Language and Literature) over the course of the nineteenth century suggests that the success of German School’s methods was in fact but a temporary episode. In the history of ‘national philologies’ such as the ‘Neerlandistiek’, episodes of specialization seem to alternate with episodes in which the main emphasis is not on specialization but on extension of the scope, on integration of elements from other disciplines, and on reinforcement of the ties with social institutions such as the education system. Interdisciplinarity is not a new phenomenon but can already be found in the days of the discipline’s origin in Holland. Back then, the first professors of ‘Dutch Rhetorics’ around 1800 rapidly expanded their specialist studies into the study of ‘Dutch language and literature’ in the broadest possible sense. Phenomena such as these seem to apply more generally to the process of discipline formation in the humanities. The fact that disciplines such as the ‘national philologies’ still exist, suggests that specialization, differentiation and ‘boundary wars’ are not the only road to scientific legitimacy. Extension of the scope, (re)unification with other disciplines and intense communication with social systems inside and outside university are at least as important.